

ЕКОЛОГІЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

I семестр 2020-2021 навчального року
22-I-ПУАм, 26-I-МОіАм, 27-I-ЛОГм

Лекції: Вівторок (кожен парний тиждень), 12:40 – 14:00 (08.09.20-15.12.20) на платформі ZOOM-конференція

Практики: П'ятниця (кожен парний тиждень), 11.00 – 12.20 (11.09.20-18.12.20)

Аудиторія: 3.403

Команда викладачів:

Лектор: Лук'янова Олена Миколаївна

Контакти: +38 (057) 730-10-46, +38(057)730-10-95 e-mail: lukyanova-elena@ukr.net, lukyanova@kart.edu.ua

Години прийому та консультацій: 14.00-15.00 середа

За сучасних умов, коли антропогенне навантаження на біосферу викликає значні негативні зміни, виробничий імідж підприємства багато в чому визначається ставленням до проблеми охорони навколишнього середовища. Система екологічного менеджменту дозволяє підприємству досягти якісно нового рівня взаємодії з природою, зробити системною й ефективною природоохоронну діяльність. Вона передбачає здійснення необхідних заходів щодо вдосконалення цієї діяльності з одночасним збереженням економічних інтересів підприємства та отриманням додаткових переваг у конкурентному середовищі. Система екологічного менеджменту є сучасним механізмом управління природоохоронною діяльністю, визнаним на міжнародному рівні. Кількість підприємств у світі, сертифікованих за стандартами екологічного менеджменту, постійно і неухильно зростає. У його основі лежить системний підхід і використання комплексу управлінських рішень, методик та документації.

Мета викладання навчальної дисципліни «Екологічний менеджмент» полягає у формуванні у майбутніх магістрах теоретичних знань з екологічних проблем при перебудові господарського механізму, структури і методів екологічного управління на підприємствах, в організаціях, установах, фірмах різних форм власності, а також з ряду інших питань, необхідних при вирішенні екологічних проблем.

Завдання курсу:

- надання студентам теоретичних знань та практичних навичок щодо застосування в практичній діяльності екологічного законодавства, стандартів(у тому числі міжнародних), норм;

- оволодіння системною методологією пошуку й прийняття оптимальних управлінських рішень в умовах зростання екологічних і соціальних вимог до якості життя;

- вміння розробляти екологічну політику підприємства;

- розуміти, вміти аналізувати і синтезувати, застосовувати в управлінській діяльності системний інтегрований підхід до ефективності як сукупності економічних, екологічних і соціальних цілей діяльності підприємства.

Курс має на меті сформувати та розвинути наступні компетентності студентів:

1. Ціннісно-сміслову компетентність (дати поглиблене розуміння сучасних системних теоретико-методологічних уявлень про екологічне управління та екологічний менеджмент, сформувати у студентів систему знань і практичних навичок щодо застосування принципів, методів та інструментів менеджменту і аудиту в охороні довкілля);

2. Загальнокультурну компетентність (розуміння культурних, історичних та регіональних особливостей, що склалися в Україні та за її межами в області застосування та розвитку екологічного менеджменту);

3. Навчально-пізнавальну компетентність (виявляти пріоритетні напрямки економічного розвитку, виходячи з обліку їх можливих соціально-екологічних наслідків; застосовувати загальні уявлення екологічного менеджменту в конкретних локально-регіональних умовах; аналізувати перспективи можливого виходу конкретного адміністративно-територіального утворення на рівень стійкого розвитку)

4. Інформаційну компетентність (розвиток вмінь студента до самостійного пошуку, аналізу, структурування та відбору потрібної інформації в області застосування екологічного менеджменту за допомогою сучасних інформаційних технологій)

5. Комунікативну компетентність (вміння вирішувати проблеми бізнесу при управлінні процесами, пов'язаними з охороною і відтворенням якості природного середовища);

6. Компетентність особистісного самовдосконалення (елементи фізичного, духовного й інтелектуального саморозвитку, навички толерантного ставлення до іншої думки при вирішенні завдання, здатність до критики та самокритики, прагнення до неперервного особистісного та професійного вдосконалення).

Чому ви маєте обрати цей курс?

Розвиток екологічного менеджменту в Україні є вимогою часу. Його виокремлення як самостійного виду діяльності в загальній структурі менеджменту зумовлене нагальною потребою подолання екологічних проблем, та забезпечення екологічної безпеки суспільства.

Сьогодні ресурсоємність вітчизняної економіки утричі перевищує світовий рівень; технічна база суспільного виробництва та інфраструктурного комплексу зношується швидкими темпами, що призводить до зниження рівня техногенно-екологічної безпеки; стратегічними напрямками розвитку економіки України передбачено нарощування потужностей та обсягів випуску сировинних, енерго- і матеріалоемних галузей, особливо екологічно шкідливих (металургія, хімічна, нафтохімічна промисловості); зростання експорту сировинних ресурсів. Відповідно, для нашої держави імплементація принципів, інструментів та механізмів екологічного менеджменту у господарську практику, їх інтеграція до стратегії та політики розвитку держави є нагальною потребою, яка потребує консолідації зусиль науковців, управлінського апарату та фахівців-практиків, з метою формування, обґрунтування та запровадження дієвих засобів гарантування екологічної безпеки розвитку держави. Саме на досягнення такої мети орієнтований екологічний менеджмент.

Курс «Екологічний менеджмент» спрямований на набуття поглибленого розуміння сучасних системних теоретико-методологічних уявлень про екологічне управління та екологічний менеджмент, формування у студентів системи знань і практичних навичок щодо застосування принципів, методів та інструментів менеджменту і аудиту в охороні довкілля.

Здобувачі освіти зможуть застосовувати на практиці норми екологічного права в системі екоменеджменту; створювати систему екоменеджменту на різному рівні господарської діяльності, спрямовану на досягнення цілей чистого, маловідходного і безвідходного виробництва; володіти основними технологіями екоменеджменту, екоаудиту; зможуть вирішувати проблеми бізнесу при управлінні процесами, пов'язаними з охороною і відтворенням якості природного середовища.

Від здобувачів очікуються:

- базові знання з дисципліни «Екологічний менеджмент»;
- знання з правового регулювання екологічних та природоресурсних відносин у межах господарської діяльності фізичних та юридичних осіб;

- уявлення про особливості механізму екоменеджменту в реалізації соціально-економічних програм України, у досягненні цілей сталого розвитку України, її регіонів і окремо взятого виробництва;

- розуміння специфіки співвідношення цілей, завдань, стратегії і функцій екоменеджменту.

Команда викладачів і ваші колеги будуть готові надати будь-яку оперативну допомогу з найбільш складних аспектів курсу під час особистого спілкування та за допомогою електронної пошти.

Організація навчального процесу

Курс «Екологічний менеджмент» вивчається на 1-му році денної/заочної повної форми навчання магістра та забезпечує:

- поглиблене розуміння сучасних системних теоретико-методологічних уявлень про екологічне управління та екологічний менеджмент,

- набуття практичних навичок щодо застосування принципів, методів та інструментів менеджменту в сфері охорони довкілля

Курс складається з однієї лекції та одного практичного заняття раз на 2 тижні. Він супроводжується текстовим матеріалом, презентаціями та груповими завданнями. Студенти матимуть можливість застосовувати отримані знання та вирішувати практичні завдання протягом обговорень в аудиторії та розробки проектів з вирішення складних проблем екології. В рамках курсу передбачаються лекції запрошених роботодавців.

Практичні заняття з курсу передбачають вивчення прийомів та методів, які дозволять сформувати базу знань, умінь та практичних навичок щодо застосування в практичній діяльності екологічного законодавства, стандартів, норм та оволодіння системною методологією пошуку й прийняття оптимальних управлінських рішень в умовах зростання екологічних і соціальних вимог до якості життя. Виконання завдань супроводжується зануренням у суміжні дисципліни, що доповнюють теми, та формують у студента інформаційну та комунікативну компетентності.

22- V- ПУАм, 26-V-МОіАм, 27- V- ЛОГм денна форма навчання

– кількість кредитів ECTS – 4

– лекції – 15 годин

– практичні заняття – 15 годин

– самостійна робота – 75 годин

– загальна кількість годин – 120

– термін викладання – 1 семестр

ПУАм, МОіАм заочна форма навчання

– кількість кредитів ECTS – 4

– лекції – 8 годин

– практичні заняття – 6 годин

- самостійна робота – 91 година
- загальна кількість годин – 106
- термін викладання – 1 семестр.

Теми курсу за модулями

Модуль 1.

Змістовий модуль 1. Теоретичні основи екологічного менеджменту.

Тема 1. Сутність, принципи і функції екологічного менеджменту

Тема 2. Стандарти і міжнародні рекомендації в системі екологічного менеджменту

Тема 3. Правове та інформаційне забезпечення екологічного менеджменту

Тема 4. Система державного екологічного менеджменту

Модуль 2.

Змістовий модуль 2. Інструменти екологічного менеджменту

Тема 5. Теоретичні основи екологічного менеджменту

Тема 6. Екологічна експертиза як інструмент оцінювання впливу антропогенної діяльності на довкілля

Тема 7. Стандартизація як інструмент екологічного менеджменту

Тема 8. Теоретичні засади екологічної сертифікації

ЕКОЛОГІЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

Поміркуй	Лекції	Виконай
	Довідковий матеріал	
	Презентації	
	Обговорення в аудиторії	
	Групові завдання	
	Індивідуальні завдання	
	Індивідуальні консультації	
	Залік	

Ресурси курсу

Інформація про курс розміщена на сайті Університету (<http://kart.edu.ua>), включаючи навчальний план, лекційні матеріали, презентації, завдання та правила оцінювання курсу)

Додатковий матеріал та посилання на електронні ресурси доступні на сайті Університету у розділі «дистанційне навчання» поряд із питаннями, над якими необхідно поміркувати під час підготовки для обговорення в аудиторії. Необхідна підготовка повинна бути завершена до початку наступної лекції.

Ви повинні бути готовими до дискусій та мозкових штурмів – ми хочемо знати, що ви думаєте!

Лекції та практичні заняття

Список основних лекцій курсу наведений нижче. Пильнуйте за змінами у розкладі.

Денна форма здобуття освіти

Тиждень	Кільк. Годин	Тема лекцій	Кільк годин	Тема лабораторних, практичних, семінарських занять
1	2	Лекц.№1 Сутність, принципи і функції екологічного менеджменту	2	ПЗ – 1 Сутність стратегії сталого розвитку як основа процесів управління
2				
3	2	Лекц.№2 Стандарти і міжнародні рекомендації в системі екологічного менеджменту	2	ПЗ – 2 Система стандартів ISO 14000
4				
5	2	Лекц.№3 Правове та інформаційне забезпечення екологічного менеджменту	2	ПЗ – 3 Впровадження системи екологічного управління навколишнім середовищем на великому промисловому підприємстві
6				
7	2	Лекц.№4 Система державного екологічного менеджменту	2	ПЗ – 4 Соціально-економічна ефективність природоохоронних заходів
8				
Модульний контроль знань				
9	2	Лекц.№5 Теоретичні основи екологічного менеджменту	2	ПЗ – 5 Визначення гранично допустимих викидів шкідливих речовин в атмосферу
10				
11	2	Лекц.№6 Екологічна експертиза як інструмент оцінювання впливу антропогенної діяльності на довкілля	2	ПЗ – 6 Процедура екологічного аудиту на підприємстві
12				
13	2	Лекц.№7 Стандартизація як інструмент екологічного менеджменту	2	ПЗ – 7 Організація управління відходами на прикладі окремого регіону
14				
15	2	Лекц.№8 Теоретичні засади екологічної сертифікації	1	ПЗ – 8 Світовий досвід екологічного страхування
Модульний контроль знань				

Заочна форма здобуття освіти

Тиждень2	Кількість годин	Тема лекції	Кількість годин	Тема практичних, семінарських та лабораторних занять
	2	Лекц.№1 Сутність екологічного менеджменту	2	ПР-1 Сутність стратегії сталого розвитку як основа процесів управління
	2	Лекц.№2 Стандарти і міжнародні рекомендації в системі екологічного менеджменту (EMAS)	2	ПР-2 Система стандартів ISO 14000

2	Лекц.№3 Стандарти і міжнародні рекомендації в системі екологічного менеджменту (ISO 14000)	2	ПР-3 Впровадження системи екологічного управління навколишнім середовищем на великому промисловому
2	Лекц.№ 4 Організаційно-правові основи управління природокористуванням на підприємстві		

Правила оцінювання

При заповненні заліково-екзаменаційної відомості та залікової книжки (індивідуального навчального плану) студента, оцінка, виставлена за 100-бальною шкалою, повинна бути переведена до національної шкали (5, 4, 3,) та шкали ECTS (A, B, C, D, E)

Визначення назви за державною шкалою(оцінка)	Визначення назви за шкалою ECTS	За 100 бальною шкалою	TS шкала
ВІДМІННО – 5	<u>Відмінно</u> – відмінне виконання лише з незначною кількістю помилок	90-100	
ДОБРЕ – 4	<u>Дуже добре</u> – вище середнього рівня з кількома помилками	82-89	
	<u>Добре</u> – в загальному правильна робота з певною кількістю грубих помилок	75-81	
ЗАДОВІЛЬНО - 3	<u>Задовільно</u> - непогано, але зі значною кількістю недоліків	69-74	
	<u>Достатньо</u> – виконання задовольняє мінімальні критерії	60-68	
НЕЗАДОВІЛЬНО - 2	<u>Незадовільно</u> – потрібно попрацювати перед тим як отримати залік (без повторного вивчення модуля)	35-59	
	<u>Незадовільно</u> - необхідна серйозна подальша робота (повторне вивчення модуля)	<35	

Завдання на самостійну роботу:

Студентам пропонується обрати одну з запропонованих тем та в письмовій формі мають розкрити досліджуване питання та подати його у вигляді реферату обсягом 14-16 сторінок. За вчасне та вірне виконання завдання нараховується **20 балів до поточного модульного контролю**. За невиконане завдання бали не нараховуються.

Перебіг поточного виконання завдання та питання для обговорення надсилаються на e-mail викладача або перевіряються ним особисто.

Перелік тем самостійної роботи

1. Історичні передумови та основні етапи виникнення, становлення і розвитку екологічного менеджменту.
2. Аналіз сучасних підходів до побудови та використання системи управління навколишнім середовищем на підприємстві.
3. Аналіз і зіставлення міжнародних стандартів екологічного менеджменту.
4. Аналіз природоохоронного законодавства з точки зору інтересів екологічного менеджменту.
5. Аналіз природно-ресурсного законодавства з урахуванням розвитку екологічного менеджменту та маркетингу.
6. Порівняльний аналіз різних методів економічної оцінки природних ресурсів та їх значення для екологічного менеджменту.
7. Комплекс кадастрів природних ресурсів та його значення для екологічного менеджменту та маркетингу.
8. Порівняльний аналіз екологічних робіт, товарів і послуг в різних сегментах ринку.
9. Аналіз міжнародного досвіду менеджменту і маркетингу в екології і природокористуванні на прикладі конкретних країн.
10. Значення аналізу вхідних і вихідних продукційно-сировинних і енергетичних потоків для формування екологічної політики підприємства.
11. Аналіз адитивно-функціональної та інтегрованої систем екологічного менеджменту.
12. Роль керівництва та участь персоналу у формуванні системи екологічного менеджменту на підприємстві.
13. Людські, фізичні та фінансові ресурси для реалізації екологічної політики.
14. Роль екологічної освіти та підвищення кваліфікації персоналу в розвитку і поширенні системи екологічного менеджменту.
15. Аналіз специфіки впровадження екологічного менеджменту та сертифікації підприємств за стандартом серії ISO 14000 в Україні.
16. Моделі впровадження системи екологічного менеджменту в Україні.

Відвідування лекцій:

Бали за цю складову нараховуються взагалі, якщо студент не відвідував більш 50% лекційних занять у модулі без поважних причин. За відвідування кожної лекції нараховується 1 бал. **Максимальна сума становить 15 балів.**

Ступінь залученості:

Мета участі в курсі – залучити вас до дискусії, розширити можливості навчання для себе та своїх однолітків та дати вам ще один спосіб перевірити свої погляди на питання застосування системного підходу щодо проблем євро інтеграції. Участь буде оцінюватися на основі кількості та вірності ваших відповідей. Питання, хоча й заохочуються, однак не оцінюються в цьому блоці. Ми намагаємося надати всім студентам рівні та справедливі

можливості для підвищення власною залученості. **Максимальна сума становить 10 балів.**

Практичні заняття:

Оцінюються за відвідуваннями (до 3 балів), ступенем залученості (до 7 балів) та стислою презентацією виконаного завдання (до 5 балів). **Максимальна сума становить 15 балів.**

Модульне тестування:

Оцінюються за вірними відповідями на тестові модульні питання (20 питань в тесті, кожна вірна відповідь оцінюється в 2 бали). **Максимальна кількість становить 40 балів за модуль.**

Залік

Студент складає залік за результатами модульного 1-го та 2-го контролю шляхом накопичення балів. Максимальна кількість балів, яку може отримати студент становить 100 (до 60 балів поточного контролю та до 40 балів тестування). Середнє арифметичне суми модульних оцінок складає заліковий бал. Якщо студент не погоджується із запропонованими балами він може підвищити їх на заліку, відповівши на питання викладача (Додаток 1).

Студенту який пропустив заняття необхідно, в індивідуальному режимі підійти на консультацію до викладача, який надасть детальну інформацію щодо відпрацювання пропущених занять та отримання відповідних балів. Тобто студенту потрібно відвідати консультації з дисциплін, заняття з яких пропущено.

Додаткові бали можна отримати за участь у науковій та творчій діяльності кафедри.

Програмні результати навчання

В результаті вивчення курсу «Екологічний менеджмент» студенти зможуть на різних рівнях здійснювати управління екологічною ситуацією для оптимізації довкілля; розробляти стратегію управління екологічною ситуацією на різних рівнях для стабілізації стану довкілля, організувати взаємодію з державними органами екологічного інспектування для забезпечення отримання первинної інформації.

Також знання отримані з курсу «Екологічний менеджмент» нададуть можливість студентові, як майбутньому фахівцю, розробляти екологічну політику підприємства, визначати екологічні фактори, розробляти плани екологічної діяльності; оцінювати потребу виробництва в матеріальних і енергетичних ресурсах для сталого функціонування виробництва; оцінювати інженерно-технічний рівень засобів захисту навколишнього середовища від шкідливого впливу виробництва для прийняття організаційних рішень; оцінити перспективи розвитку та необхідність новітніх технологій і

природоохоронних процесів для обґрунтування вибору модернізації основного технологічного процесу.

Команда викладачів:

Лук'янова Олена Миколаївна - <http://kart.edu.ua/kaf-mia-ua/kolectuv-kafedru-mia/lukyaniva-en-ua> - лектор з питань діяльності міжнародних організацій у світі, екології та екологічного менеджменту.

Освіта: Харківська державна академія залізничного транспорту, 2000 р., «Менеджмент організацій (транспортний менеджмент)», економіст-менеджер. Кандидат економічних наук з 2011 року. Дисертацію захистила у спеціалізованій вченій раді Д 64.820.05 при Українській державній академії залізничного транспорту за спеціальністю 08.00.03 – «Економіка та управління національним господарством», тема дисертації «Шляхи удосконалення застосування лізингу рухомого складу на залізничному транспорті України». Напрямки наукової діяльності: вивчення питань конкурентоспроможності та економічної безпеки залізничної галузі, лізингу рухомого складу залізниць.

У Вищій школі працює понад 15 років.

Кодекс академічної доброчесності

Порушення Кодексу академічної доброчесності Українського державного університету залізничного транспорту є серйозним порушенням, навіть якщо воно є ненавмисним. Кодекс доступний за посиланням:

<http://kart.edu.ua/documentu-zvo-ua>

Зокрема, дотримання Кодексу академічної доброчесності УкрДУЗТ означає, що вся робота на іспитах та заліках має виконуватися індивідуально. Під час виконання самостійної роботи студенти можуть консультуватися з викладачами та з іншими студентами, але повинні самостійно розв'язувати завдання, керуючись власними знаннями, уміннями та навичками. Посилання на всі ресурси та джерела (наприклад, у звітах, самостійних роботах чи презентаціях) повинні бути чітко визначені та оформлені належним чином. У разі спільної роботи з іншими студентами над виконанням індивідуальних завдань, ви повинні зазначити ступінь їх залучення до роботи.

Інтеграція студентів із обмеженими можливостями

Вища освіта є провідним чинником підвищення соціального статусу, досягнення духовної, матеріальної незалежності і соціалізації молоді з обмеженими функціональними можливостями й відображає стан розвитку демократичних процесів і гуманізації суспільства.

Для інтеграції студентів із обмеженими можливостями в освітній процес Українського державного університету залізничного транспорту створена система дистанційного навчання на основі сучасних педагогічних, інформаційних, телекомунікаційних технологій.

Доступ до матеріалів дистанційного навчання з цього курсу можна знайти за посиланням: <http://do.kart.edu.ua/>

Додаток 1

Питання до заліку з дисципліни «Екологічний менеджмент»

1. Які передумови зародження екологічного менеджменту?
2. Назвіть основні розходження в поняттях «екологічний менеджмент» і «екологічне управління».
3. Яка мотивація екологічного менеджменту?
4. Які основні цілі екологічного менеджменту?
5. Дайте визначення поняттю «механізм екологічного менеджменту».
6. Якими основними принципами керується екологічний менеджмент?
7. Що собою являє інфраструктура екологічного менеджменту?
8. Які функції екологічного менеджменту?
9. За якими основними принципами здійснюється екологічний менеджмент в Україні?
10. Назвіть основні стадії розробки стандарту BS 7750
11. З якою метою було розроблено схему екологічного менеджменту й аудиту (EMAS)?
12. З яких компонентів складається цикл системи екологічного менеджменту відповідно до вимог EMAS?
13. Чим відрізняється серія ISO 9000 від серії ISO 14000?
14. Назвіть основні стандарти серії ISO 14000.
15. Для яких цілей підприємству може знадобитися сертифікація впровадження EMAS?
16. Назвіть основні аргументи для EMAS (позитивні, негативні)
17. Які основні напрямки формування й удосконалення системи управління охороною навколишнього середовища і раціональним природокористуванням на підприємстві?
18. на підставі яких нормативних актів і нормативно-технічної документації повинне здійснюватися управління охороною навколишнього середовища на підприємстві?
19. На підставі яких принципів повинне будуватися рішення проблем удосконалення управління природоохороною діяльністю?
20. Яка мета управління охороною навколишнього середовища на підприємстві?
21. Назвіть основні напрямки діяльності природоохоронної служби на підприємстві?
22. Назвіть основні функції управління охороною навколишнього середовища на підприємстві.
23. В чому полягають особливості оцінки впливу на навколишнє середовище?
24. Що таке принцип «превентивності» в оцінці впливу на навколишнє середовище?
25. Які сфери застосування оцінки впливу на навколишнє середовище?
26. На яких об'єктах може проводитися екологічна експертиза?

27. Хто може бути суб'єктом екологічно експертизи?
28. Які форми проведення екологічної експертизи Вам відомі?
29. Що може слугувати критерієм для призначення державної екологічної експертизи?
30. Яка різниця між поняттями «економіко-екологічний ризик» і «екологічний ризик»?
31. Назвіть найбільш важливі показники екологічного ризику.
32. Яка різниця між добровільним і мимовільним ризиком?
33. Які існують види екологічного ризику?
34. Назвіть основні стадії моделі оцінки ризику.
35. Дайте визначення поняттю «прийнятний» ризик
36. Що собою являє порівняльний аналіз ризику?
37. У чому полягає «аналіз переваг ризику»?
38. Яка суть стратегії «аналіз переваги-втрати»?
39. Наведіть приклади екологічного ризику.
40. Дайте визначення поняттю «екологічний аудит».
41. Назвіть основні принципи і завдання екологічного аудиту
42. В чому полягають цілі і функції екоаудиту?
43. Яка роль екоаудиту при приватизації майна?
44. Яке місце відводиться екоаудиту в інвестиційному процесі?
45. Чому на світовому ринку зріс попит на «зелені технології»?
46. Навіщо підприємствам проводити екологічний аудит?
47. Які основні етапи проведення екоаудиту?
48. Які умови екологічного страхування?
49. Хто такі «страховики» та «страхувальники»?
50. Що таке прямі і непрямі збитки?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна література до всіх тем:

1. Основы экологии и природопользования. Учебное пособие / Дикань В.Л., Дейнека А.Г., Позднякова Л.А., Михайлов И.Д., Каграманян А.А. – Харьков: ООО «Олант», 2002. – 384 с.
2. Галушкіна Т.П. Економіка природокористування : навчальний посібник / Т.П. Галушкіна. – Харків: Бурун Книга, 2009. – 480 с.
3. Екологічне управління: Підручник // В.Я. Шевчук, Ю.М. Саталкін, Г.О. Білявський. – К.: Либідь, 2004. – 432 с.
4. Екологічний менеджмент: Навчальний посібник / За ред. В.Ф. Семенова, О.Л. Михайлюк . - Київ, Центр навчальної літератури, 2004.- 407 с.
5. Екологічний менеджмент: Зб.наук.праць / За ред. В.А. Гайченка. – К.: МАУП, 2006. – 266 с.
6. Шапоренко О.І. Екологічний менеджмент. – Д.: Видавництво «Норд-Вест», 2004. - 312 с.
7. Бобровський А.Л. Екологічний менеджмент: підручник / А.Л.Бобровський. –Суми: Унів. кн., 2009. –586 с.

8. Галушкіна Т.П. Екологічна сертифікація в системі державного екологічного управління / Т.П. Галушкіна, Є.Г. Гордійчук. –Х.: Бурун Книга, 2010. –287 с.
9. ДСТУ ISO 14001-97. Системи управління навколишнім середовищем. Склад та опис елементів і настанови щодо їх застосування.
10. ДСТУ ISO 14004-97. Системи управління навколишнім середовищем. Загальні настанови щодо принципів управління, систем та засобів забезпечення.
11. ДСТУ ISO 9001-2001. Системи управління якістю. Вимоги. –Київ: Держстандарт України, 2001.

Додаткова література до всіх тем:

1. Екологічний менеджмент: Навчальний посібник / За ред. В.Ф. Семенова, О.Л. Михайлюк. –К.: Знання, 2006. –366 с.
2. Закон України —Про охорону навколишнього природного середовища
3. Екологічний менеджмент і аудит: [навч. посіб.]/С.М. Літвак,С.С. Рижков, В.А. Скороходов [та ін.].–Друге видання.–К.: ВД «Професіонал», 2007.–200с.
4. Лук'янихін В.О. Екологічний менеджменту системі управління збалансованим розвитком: [монографія]/ В. О. Лук'янихін.–Суми : Університетська книга, 2002.–314 с.
5. Мельник Л.Г. Екологічна економіка: [підручник].–2-ге вид., випр. і доп. /Л.Г.Мельник.–Суми: ВТД «Університетська книга», 2003.–348 с.

Інформаційні ресурси в інтернеті

1. <http://metod.kart.edu.ua/>
2. www.eea.eu.dk
3. www.europa.eu.int
4. www.globalisationguide.org
5. www.iea.org
6. www.ipcc.ch
7. www.lib.noaa.go
8. www.panda.org/climate
9. www.pewclimate.org
10. www.realclimate.org
11. www.unep.ch
12. www.unfccc.int
13. www.wmo.ch